Jan Daniluk, Mariusz Winiecki

Stalag XXI B/H Thure

Jeńcy wojenni w Turze w latach II wojny światowej

Prisoners of war in Tur during World War II

Jan Daniluk, Mariusz Winiecki

Stalag XXI B/H Thure

Jeńcy wojenni w Turze w latach II wojny światowej

Prisoners of war in Tur during World War II

Szubin 2020

Redakcja / Text editor:
Iwona Joć-Adamkowicz

Korekta / Text correction:
Iwona Joć-Adamkowicz

Projekt okładki / Cover design:
Andrzej Tuźnik

Tłumaczenie na język angielski / English translation:
Alan Parsons

Redakcja wersji anglojęzycznej / Editing of the English version:
Katarzyna Kacprzak

Korekta wersji anglojęzycznej / Correction of the English version:
Katarzyna Kacprzak

Na okładce / On the cover:
Apel jeniecki w Stalagu XXI B/H Thure, 1941 / ze zbiorów Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych
Prisoner of war roll call in Stalag XXI B/H Thure, 1941 / from the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland

Projekt graficzny i skład / Graphic design and typesetting:
Karol Sobiech Wydawnictwo PROFILL

ISBN:
978-83-958269-0-0

Wydawca / Publisher:
Polsko-Amerykańska Fundacja Upamiętnienia Obozów Jenieckich w Szubinie
Polish-American Foundation for the Commemoration of POW Camps in Szubin

Adres Wydawcy / Publisher's address:
ul. Gen. Jarosława Dąbrowskiego 17/1
PL – 89-200 Szubin
www.szubinpowcamps.org

Druk i oprawa / Printing and binding:
Wydawnictwo PROFILL
ul. Matejki 10a
PL – 89-200 Szubin
www.wydawnictwoprofill.pl

Copyright © Polsko-Amerykańska Fundacja Upamiętnienia Obozów Jenieckich w Szubinie
© Polish-American Foundation for the Commemoration of POW Camps in Szubin

Spis treści

Wstęp 5

Jeńcy wojenni w XXI okręgu wojskowym w latach 1939–41 9

Stalag XXI B/H Thure (1940–41) 13

Życie obozowe 21

Podsumowanie 35

Źródła 71

Table of Contents

Introduction 39

Prisoners of War in the 21st military district in the period 1939–41 43

Stalag XXI B/H Thure (1940–41) 47

Camp life 55

Summary 69

Sources 71

Wstęp

Tur to licząca nieco ponad 1000 mieszkańców (dane z 2011 r.) wieś w powiecie nakielskim w województwie kujawsko-pomorskim. Leży nad Notecią, największym dopływem Warty, w południowo-zachodniej części regionu, między drogą wojewódzką nr 246 a drogą krajową nr 5, osiem kilometrów na północ od Szubina i nieco ponad dwadzieścia na zachód od centrum Bydgoszczy, największej w województwie aglomeracji miejskiej.

To właśnie z Notecią wiąże się najstarsza znana wzmianka o Turze. Informuje ona, że w 1337 r. król Polski Kazimierz Wielki wydał pozwolenie na budowę we wsi – a okolica była wtedy gęsto zalesiona i bagnista – przeprawy rzecznej. Sama nazwa miejscowości nawiązuje do wymarłego dawno dużego ssaka, tura *(Bos primigenius).*

Aż trzykrotnie w XVI w. Turowi nadawano prawa miejskie, ale nigdy skutecznie. W okresie późniejszym miejscowość stała się jedną z wielu w regionie wsi szlacheckich. W wyniku I rozbioru Polski (1772) znalazła się w granicach Królestwa Prus i dopiero w 1919 r. tereny te zostały przyłączone do odrodzonej po I wojnie światowej Rzeczpospolitej.

Rozwój Turu nastąpił przede wszystkim w XIX w. Pojawił się wówczas szereg nowych gospodarstw (efekt kolonizacji niemieckiej) i zakładów przemysłowych, m.in. tartak, huta szkła, trzy młyny i dwa spichlerze, olejarnia, cegielnia, mleczarnia, wytwórnia serów, ale też restauracja z winiarnią, sklep kolonialny i bank spółdzielczy. O ile w latach trzydziestych XIX stulecia w Turze mieszkało 68 ludzi, o tyle w 1910 r. było ich już 800.

Pocztówka prezentująca zabudowania dworskie, szkołę, fragment mostu nad Notecią i młyny oraz gospodę, około 1910 / ze zbiorów Muzeum Ziemi Szubińskiej im. Zenona Erdmanna w Szubinie

Inne ujęcie najważniejszych obiektów w Turze: most i młyny nad Notecią, mleczarnia, szkoła oraz zabudowa przy głównej ulicy, około 1912 / ze zbiorów Muzeum Ziemi Szubińskiej im. Zenona Erdmanna w Szubinie

Tur nie jest szerzej znaną miejscowością. Na kartach historii, i to zazwyczaj w ujęciu regionalnym, pojawia się głównie w kontekście funkcjonującej tu od 1842 r., wspomnianej już, huty szkła. Od 2012 r. w nowej świetlicy wiejskiej znajduje się poświęcona temu zakładowi niewielka ekspozycja. W jej utworzenie zaangażowali się nie tylko pracownicy Muzeum Ziemi Szubińskiej im. Zenona Erdmanna w Szubinie, ale też mieszkańcy Turu oraz przedstawiciele samej huty.

W swej długoletniej historii Tur posiada jeszcze jeden epizod, który go wyróżnia i jest powodem, dla którego – paradoksalnie – dziś możemy częściej natknąć się na nazwę tej miejscowości (jako *Thure*) w zagranicznych, a nie rodzimych, opracowaniach i źródłach historycznych. Mowa o funkcjonowaniu we wsi w latach 1940–41 niemieckiego obozu jenieckiego Stalag XXI B/H Thure. W krótkim okresie jego istnienia osadzonych było tu kilkuset jeńców, w zdecydowanej większości brytyjskich.

Przypadek Turu można uznać za ilustrację szerszego – stanowiącego wyzwanie – problemu, jakim jest niedostatek badań i popularyzacji historii jeńców wojennych z lat II wojny światowej. Tymczasem jest ona integralną częścią dziejów danych miejscowości, a jej znajomość niewątpliwie pomaga w budowaniu świadomości historycznej i wzmacnianiu tożsamości lokalnej. Mimo upływu 70 lat od zakończenia II wojny światowej nadal na ziemie dzisiejszej Polski przyjeżdżają bliscy oraz krewni dawnych jeńców wojennych w poszukiwaniu miejsc, w których ich przodkowie przebywali w niewoli niemieckiej.

Niniejsze, popularnonaukowe, opracowanie jest skromną próbą nie tylko uporządkowania rozproszonej wiedzy o funkcjonowaniu obozu jenieckiego Stalag XXI B/H Thure, ale też jej uzupełnienia. Stanowi efekt badań (także dotyczących pozostałych obozów w regionie) prowadzonych przez Polsko-Amerykańską Fundację Upamiętnienia Obozów Jenieckich w Szubinie. Dzięki wsparciu szeregu osób i instytucji udało się dotrzeć do kilku, do tej pory w tej materii niewykorzystanych, źródeł, ponadto pozyskać nową relację jednego ze świadków.

Wobec znacznego rozproszenia i niekompletności zachowanej bazy źródłowej, kluczowym materiałem dla przedstawienia warunków życia i pracy w Stalagu XXI B/H Thure okazały się zapiski jednego z brytyjskich jeńców, szeregowego Johna Dale'a Chewa. Dodatkowo w publikacji wykorzystano pochodzące z jego zbiorów – opatrzone przezeń opisami – fotografie ilustrujące obozową codzienność.

Publikacja w prezentowanej formie nie ukazałaby się, gdyby nie pomoc: dr Violetty Rezler-Wasielewskiej, dyrektor Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach – Opolu; Elżbiety Góry, kierownik Działu Zbiorów i Konserwacji tego muzeum, oraz jej pracownika Piotra Jędorowicza; Kamili Czechowskiej, dyrektor Muzeum Ziemi Szubińskiej im. Zenona Erdmanna w Szubinie; Szymona Borowiaka, sołtysa wsi Tur, oraz Pawła Wypycha, obaj ze Stowarzyszenia Rozwoju Wsi NASZ TUR; Kazimierza Nosala, świadka historii; Martina Chew, syna byłego jeńca Stalagu XXIB/H Thure, wspomnianego szeregowego Johna Dale'a Chewa; Michaela i Sandry Colley, krewnych byłego jeńca Stalagu XXIB/H Thure; bombardiera Edwarda Jamesa Birda; dr. Daniela Palmieri i Sabine Haberler Kreis z archiwów Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża w Genewie.

Jeńcy wojenni w XXI okręgu wojskowym w latach 1939–41

We wrześniu 1939 r., wraz z zajmowaniem przez oddziały Wehrmachtu kolejnych obszarów Wielkopolski, zaczęły powstawać obozy przejściowe, do których kierowano nie tylko schwytanych jeńców (żołnierzy), ale także cywili. Obok struktur wojskowych obozy zakładały organy policyjne i SS (*Schutzstaffel der NSDAP* – pol. Sztafety Ochronne NSDAP, *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* – paramilitarna organizacja partyjna podległa Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników), w tym kierowana przez funkcjonariuszy SS zbrodnicza organizacja *Volksdeutscher Selbstschutz*, której członkowie byli odpowiedzialni za przeprowadzenie w latach 1939–40 szeregu zorganizowanych i „dzikich" egzekucji na ludności polskiej i żydowskiej.

Systemowe tworzenie przez niemiecką administrację wojskową obozów jenieckich w Wielkopolsce w istocie rozpoczęło się dopiero w trzecim tygodniu września.

Na obozy zaadaptowano m.in. przejęte polskie koszary (Jarocin, Krotoszyn), majątki (Komarowo, Młyniewo), fabryki (Wągrowiec) i zakłady poprawcze (Antoniewo, Szubin). Największym (formalnie dla 6000 żołnierzy), pełniącym funkcję centralnego obozu jenieckiego w drugiej połowie września i na początku października 1939 r. w Wielkopolsce, był obóz na poligonie w Biedrusku. Wszystkie one miały charakter obozów przejściowych.

Duże wyzwanie stało przed niemiecką administracją wojskową na przełomie września i października. Wtedy to – po kapitulacji Warszawy i Modlina – na teren zarządzany przez dowódcę wojskowego z Poznania (*Militärbefehlshaber Posen*) przybyły tysiące polskich jeńców. 4 października na obszarze niemieckiego Zarządu wojskowego (jednostka tymczasowej administracji terenowej Wehrmachtu) przebywało ich już około 47 000. Pięć dni później liczba ta zmalała – część uwięzionych wysłano bowiem dalej, w głąb Rzeszy, bądź zwolniono z niewoli (np. volksdeutschów, którzy jako obywatele polscy służyli w wojsku, a zostali zweryfikowani jako Niemcy). Nadal jednak

w obozie pozostało 40 400 osób (w tym 40 261 szeregowych i podoficerów, 136 oficerów i 3 urzędników wojskowych).

26 października 1939 r., podobnie jak w sąsiednich regionach, obok nowych struktur administracji państwowej, policyjnej, SS czy partyjnej utworzono nowe jednostki terenowej administracji Wehrmachtu. Z Okręgiem Rzeszy Poznań (*Reichsgau Posen*, od końca stycznia 1940 r.: Okręg Rzeszy Kraj Warty, *Reichsgau Wartheland*) pokrywał się w pełni XXI okręg wojskowy (*Wehrkreis*), którego sztab znajdował się w Poznaniu.

Pierwsze stałe obozy jenieckie na terenie XXI okręgu wojskowego utworzono w grudniu 1939 i styczniu 1940 r. – w Antoniewie oraz Szubinie. Powstały one w miejscu dotychczasowych, istniejących od września czy października, i oznaczone były odpowiednio Stalag XXI B1 (też: Stalag XXI B/A) Schokken oraz Stalag XXI B2 (też: Stalag XXI B/Z) Schubin. To specyficzne, w późniejszych latach nigdzie niespotykane, oznaczenie obu obozów wynikało najpewniej z tego, że były to pionierskie w skali całej Rzeszy filie obozu głównego.

Proces krystalizowania się struktury obozów jenieckich na obszarze XXI okręgu wojskowego trwał do końca 1940 r.; równolegle część jeńców polskich wysłana została, w znacznym stopniu wczesną wiosną, do obozów położonych w głębi Rzeszy. Na ich miejsce sprowadzono (najwięcej latem) jeńców z państw zachodnich: belgijskich, francuskich i brytyjskich. Latem i wczesną jesienią 1941 r. do okręgu przytransportowano też szereg jeńców sowieckich. Wobec braku źródeł nie sposób dokładnie prześledzić, jak do jesieni 1941 r. zmieniała się liczba żołnierzy przetrzymywanych w niewoli w XXI okręgu wojskowym.

W styczniu 1940 r. w stały obóz jeniecki przekształcono dotychczasowy obóz w Ostrzeszowie (Stalag XXI A Schildberg), a w jego filię obóz w Poznaniu (Stalag XXI A/Z Posen). W czerwcu 1940 r. obóz w Komarowie pod Wolsztynem zmieniono w stałą placówkę (Stalag XXI C Wollstein). Jego filia powstała w Grodzisku Wielkopolskim (Stalag XXI C/Z Grätz).

Latem 1940 r. w strukturze obozów w Wielkopolsce zaszły kolejne zmiany. W sierpniu dotychczasowy obóz szubiński zyskał status obozu głównego (Stalag XXI B/H Schubin), a obóz w Antoniewie został mu podporządkowany jako filia (Stalag XXI B/Z Schokken). Nie trwało to jednak długo, ponieważ w związku z napływem większej

liczby oficerów obóz w Antoniewie zmienił status, tym razem stając się oflagiem (Oflag XXI A Schokken). W ślad za nim w samym Szubinie, obok istniejącego stalagu, we wrześniu 1940 r. zorganizowano drugi w okręgu obóz dla oficerów – Oflag XXI B Schubin.

Jeszcze w sierpniu 1940 r. założono Stalag XXI D Posen, wyodrębniając go z dotychczasowej filii obozu macierzystego z Ostrzeszowa.

Przed napływem jeńców sowieckich latem 1941 r. i utworzeniem dla nich nowych obozów, np. Stalag 301 Schieratz czy Stalag Luft 2 Litzmannstadt, a następnie kolejną falą zmian w systemie obozów w XXI okręgu wojskowym, wyodrębnione zostały jeszcze dwa obozy – Stalag XXI E Grätz, wcześniej filia obozu w Komarowie pod Wolsztynem, a przed nim, w grudniu 1940 r. – zupełnie nowy – w Turze.

Stalag – powszechnie stosowany skrót od *Stammlager für kriegsgefangene Mannschaften und Unteroffiziere*, czyli stałego obozu dla szeregowych i podoficerów. Obóz posiadał niekiedy filie (*Zweiglager*) oraz zazwyczaj sieć komand roboczych (*Arbeitskommandos*). Formalnie nie powinien liczyć więcej niż 10 000 jeńców, w praktyce jednak często nie przestrzegano tej zasady.

Oflag – powszechnie stosowany skrót od *Offizierslager für kriegsgefangene Offiziere*, czyli stałego obozu dla oficerów. Razem z nimi przetrzymywano tu ordynansów. Oficerowie nie byli zmuszani do pracy, oflagi nie posiadały komand roboczych. Teoretycznie miały liczyć maksymalnie do 1000 jeńców. Zważywszy że wobec oficerów władze niemieckie w większości przestrzegały postanowień konwencji genewskiej z 1929 r. (za wyjątkiem oficerów sowieckich), w oflagach kwitło bogate życie kulturalne, sportowe i artystyczne.

Stalag XXI B/H Thure (1940–41)

Powstanie obozu w Turze wymusiła konieczność zwolnienia miejsca przez stalag w Szubinie dla założonego tam w sierpniu 1940 r. oflagu. Jesienią, względnie późnym latem 1940 r. rozpoczęto prace nad przygotowaniem w Turze odpowiedniej infrastruktury. Chociaż zakładano urządzenie miejsc dla 750 jeńców, do końca listopada powstały pomieszczenia dla 190. Ponadto gotowe były biura dla komendantury, a także zaplecze (sanitariaty, kuchnia ze stołówką, magazyny itp.).

Komendantem obozu został mjr Ruchn. Załoga wartownicza (bez personelu urzędniczego) liczyła zapewne (drogą analogii do pozostałych obozów jenieckich w regionie) nie więcej niż jedną kompanię żołnierzy któregoś z batalionów strzelców krajowych, jednostek złożonych ze starszych roczników Niemców.

Ostatecznie 3 grudnia 1940 r. dotychczasowy Stalag XXI B Schubin formalnie przeniesiono do Turu, tworząc Stalag XXI B/H Thure. Jego filią (*Zweiglager*) został obóz szubiński (Stalag XXI B/Z Schubin), większy, ponieważ to właśnie tam osadzonych było więcej jeńców. W samym Turze z początkiem 1941 r. było ich około 500. Nie ma pewności, czy przewidywana liczba jeńców (tj. około 600–700) kiedykolwiek w Turze była przetrzymywana. Najpóźniej w drugiej połowie 1941 r. ich liczba spadła do około 220.

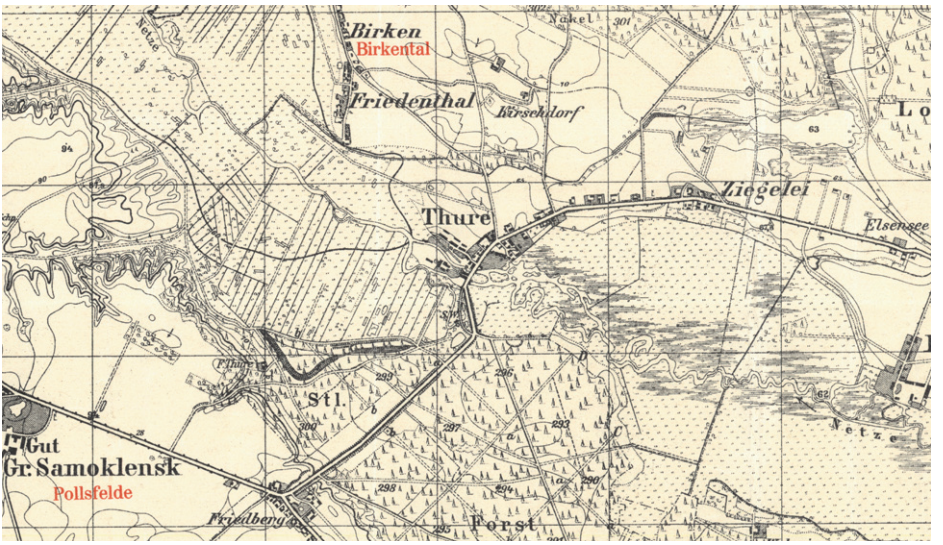

Fragment niemieckiej mapy topograficznej ukazującej Tur (*Thure*) i jego najbliższą okolicę, 1940 / Arkusz 2972, Schubin, 1940, ze zbiorów WG UAM, za: mapy.amz.pl

Jeńcy wojenni podlegli Stalagowi XXI B/H Thure w 1941 r.
(także osadzeni w Stalagu XXI B/Z Schubin i jego oddziałach roboczych)

1941	jeńcy brytyjscy	jeńcy francuscy	jeńcy serbscy*	RAZEM
28 lutego	4333	-	4	4337
31 marca	4057	-	4	4061
1 maja	3055	-	3	3058
1 czerwca	2871	-	3	2854
1 lipca	1219	-	-	1219
1 października	1119	50	-	1169

* tylko oficerowie

Ostatecznie obóz zajął centralną część wsi (prace nad wznoszeniem dodatkowych obiektów i adaptacją już istniejących trwały jeszcze w 1941 r.). Ogrodzenie przybrało kształt nieforemnego pięcioboku; najdłuższy bok nie miał więcej niż 400 m. Teren wydzielono podwójnym, wysokim na 3 m, płotem z drutu kolczastego, pomiędzy którym wytyczono ścieżkę dla wartowników. Wzniesiono także dwie wieżyczki wartownicze, usytuowane na przeciwległych krańcach obozu. Główna brama znajdowała się naprzeciw komendantury, którą ulokowano w budynku obecnie zajmowanym przez placówkę Poczty Polskiej.

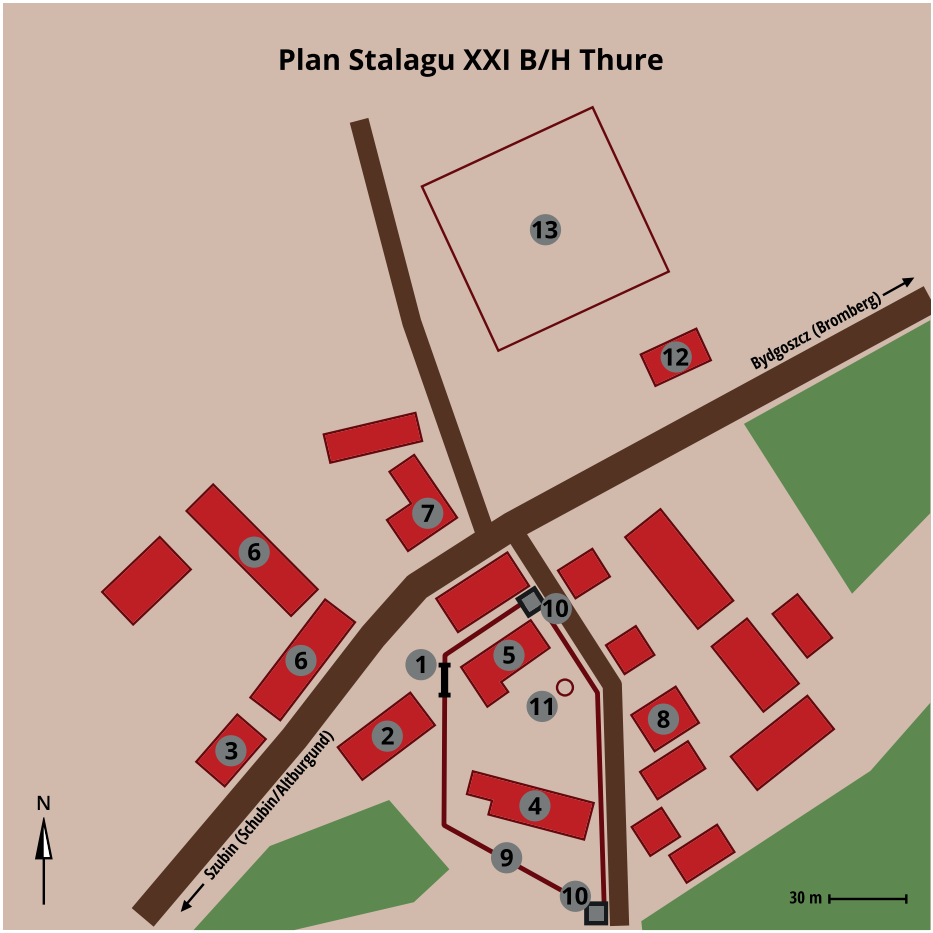

Legenda

1. Brama
2. Komendatura
3. Dom komendanta obozu
4. Dormitorium
5. Barak zbudowany przez jeńców
6. Baraki dla wartowników
7. Kantyna
8. Izba chorych
9. Podwójny płot z drutu kolczastego
10. Wieżyczki strażnicze
11. Studnia
12. Szkoła
13. Lokalizacja przyszłego osiedla (tzw. Berlinka)

Kwatery jenieckie powstały w dawnej mleczarni – największym we wsi masywnym budynku o stałej konstrukcji, który po pożarze stał pusty. W jednym z raportów została ona określona jako „wielkie dormitorium". Ponadto sami jeńcy wybudowali kilka baraków ceglanych, podłączonych do sieci elektrycznej (Tur w okresie międzywojennym, jak i II wojny światowej nie został zelektryfikowany; prąd do pomieszczeń jenieckich czy dla obozowej administracji wytwarzały przytransportowane specjalnie w tym celu dwa agregaty prądotwórcze). Jeden z domów mieszkalnych został przebudowany i przeznaczony na szpital. W innych urządzono m.in. obozową kantynę (rodzaj obozowego sklepu, w którym można było nabywać drobne przedmioty codziennego użytku), salę teatralną, gier oraz niewielką bibliotekę z czytelnią. Dzięki umieszczeniu na strychu jednego z obiektów cysterny na wodę, sanitariaty wyposażone były w bieżącą wodę. Jeńcy wykopali też na terenie obozu studnię głęboką na 50 m.

Zdjęcie ukazujące najprawdopodobniej kopanie studni w Stalagu XXI B/H Thure, 1941. Doskonale widać ogrodzenie z drutem kolczastym i ulokowanie obozu wewnątrz wsi / ze zbiorów Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych

Grupa jeńców Stalagu XXI B/H Thure, 1941. W tle budynek, w którym obecnie mieści się placówka Poczty Polskiej, a w latach 1940–41 funkcjonowała komendantura obozu / ze zbiorów Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych

Widok ogólny głównego placu obozowego; w tle barak wybudowany w 1941 r. przez jeńców z przeznaczeniem na kwatery. Znajduje się w centrum wsi po dziś dzień i nadal pełni funkcje mieszkalne / z archiwum Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża w Genewie (ICRC Archives (ARR) / 1941.09.16 / War 1939-1945. Thure. Stalag XXI B/H prisoners of war camp. Global view. / ICRC Photo Library V-P-HIST-02274-02)

Walka bokserska w trakcie Dnia Sportu zorganizowanego w obozie latem 1941 r. W tle widać niegdyś częściowo wypaloną mleczarnię, której wnętrza w 1940 r. zaadaptowano na kwatery dla jeńców / ze zbiorów Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych

Oba obozy (tj. w Turze i Szubinie) w latach 1940–41 miały charakter jednostek „brytyjskich". A to dlatego, że przebywali w nich praktycznie sami jeńcy brytyjscy, którzy dostali się do niewoli we Francji i Norwegii.

Jeńcy brytyjscy – żołnierze (obywatele) Wielkiej Brytanii, jak również Brytyjskiej Wspólnoty (British Commonwealth; nazwa obowiązywała do 1949 r., obecnie to Wspólnota Narodów, czyli The Commonwealth). Do tej drugiej kategorii zaliczali się m.in. Kanadyjczycy, Australijczycy, Nowozelandczycy, Afrykanerzy (obywatele Południowej Afryki; obecnie RPA) czy Hindusi.

Dopiero jesienią 1941 r. na krótki czas pojawiło się kilkudziesięciu jeńców francuskich. Wcześniej, przez kilka miesięcy, w obozach przetrzymywanych było także kilku oficerów serbskich (mimo że formalnie oba obozy były stalagami, a więc przeznaczonymi dla szeregowców i podoficerów).

Apel jeniecki w obozie, 1941. Jeńcy podzieleni byli na trzy kompanie, które każdego dnia (rano i wieczorem) musiały stanąć do apelu na głównym placu obozowym. Niekiedy apele trwały wiele godzin, mimo padającego deszczu czy śniegu / ze zbiorów Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych

Jeńcy wojenni ze Stalagu XXI B/H, 1941 / ze zbiorów Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych

Komendantura – „serce" obozu, której status bezpośrednio decydował o położeniu obozu w strukturze niemieckich obozów jenieckich: jego powstaniu, likwidacji, przenosinach czy zmianie funkcji. Także lokalizacja kompleksu obozowego względem komendantury była kluczowa. Jeśli znajdowała się ona bezpośrednio przy lub na terenie obozu, zyskiwał on status obozu głównego, macierzystego (*Hauptlager*). Jeśli poza obozem, był to wówczas podobóz (*Teillager*). A gdy mieściła się poza daną miejscowością, gdzie funkcjonował obóz, mowa była wtedy o filii lub obozie filialnym (*Zweiglager*).

Stalag XXI B/H Thure istniał zaledwie niecały rok. 15 października 1941 r. jego dowództwo zostało wysłane na północny odcinek frontu wschodniego (obszar działalności Grupy Armii Północ – *Heeresgruppe Nord*). Tam, w miejscowości Tapa, na terenie obecnej Estonii, ostatecznie 28 kwietnia 1942 r. został przekształcony w stały Stalag 381 przeznaczony dla jeńców sowieckich.

Większość osadzonych pozostałych w Turze przeniesiono do Stalagu XXI D Posen lub do jego oddziałów roboczych. Od jesieni 1941 r. we wsi nie przebywali na stałe żadni jeńcy wojenni. Infrastrukturę po stalagu (przede wszystkim budynek dawnej mleczarni) wykorzystano na potrzeby utworzonej tu niewielkiej fabryki, w której produkowano łożyska dla przemysłu zbrojeniowego Rzeszy Niemieckiej. Umiejscowienie zakładu produkcyjnego w małej, rolniczej miejscowości, położonej jednak dogodnie pod względem komunikacyjnym, było jednym z efektów przenoszenia i jednocześnie rozdzielenia produkcji zbrojeniowej między wiele zakładów ulokowanych w mniejszych miejscowościach, w oczywisty sposób mniej zagrożonych atakami alianckiego lotnictwa bombowego niż duże ośrodki przemysłowe. Według zachowanej relacji, w zakładzie zatrudniono osadników niemieckich – volksdeutschów sprowadzonych do Okręgu Kraj Warty z terenów nad Morzem Czarnym (*Schwarzmeerdeutsche*). Osiedle domków wybudowanych dla osadników do dziś nazywane jest Berlinkiem.

Decyzja o likwidacji obozu była pochodną zmian zachodzących wówczas w całym XXI okręgu wojskowym, tj. tworzenia jednego dla całego regionu, głównego, stalagu, przy jednoczesnym pozostawieniu (rozbudowie) oflagów. Sytuacja ta była odmienna niż np. w sąsiednim XX okręgu wojskowym, gdzie najwyraźniej, ze względu na inną strukturę przemysłu, dominowały stalagi, a nie było żadnego oflagu.

W lipcu 1941 r. w całym XXI okręgu wojskowym przebywało około 20 000 jeńców, dwa miesiące później było ich najpewniej nie więcej niż około 5500–6000.

Życie obozowe

Jeńcy – ci poniżej rangi sierżanta – pracowali zarówno na terenie obozu, jak i poza nim. Początkowo przy budowie nowych obiektów i pracach wykończeniowych. Następnie skierowani zostali do warsztatów: szewskiego, krawieckiego, stolarskiego czy kowalskiego. Działały one w pierwszej kolejności na potrzeby obozu (reperacja obuwia i odzieży).

Obozowy warsztat szewski (po lewej) i krawiecki (po prawej), 1941 / ze zbiorów Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych

Dla urozmaicenia diety jeńcy nierzadko zakładali i pielęgnowali wewnątrz obozów niewielkie pola uprawne. Tak też było w Turze. Z kolei poza jego drutami pracowały przynajmniej trzy oddziały robocze (*Arbeitskommandos*). Budowały i naprawiały one drogi, kopały rowy melioracyjne oraz stawy rybne, były wykorzystywane do pomocy przy pracach rolnych, a także do odśnieżania dróg.

Obozowy warsztat stolarski (po lewej) i kowalski (po prawej), 1941 / ze zbiorów Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych

Komanda (też: oddziały) **robocze** (też: pracy) – wydzielone grupy jeńców zakwaterowane na stałe poza obozem, przeznaczone najczęściej do realizacji jednego zadania (np. pracy w danym zakładzie czy gospodarstwie, budowy wybranego obiektu itp.). Zazwyczaj liczyły od kilkunastu do kilkudziesięciu jeńców, ale były też o wiele liczniejsze, grupujące nawet kilkuset jeńców. Mniejsze komanda zakwaterowane były najczęściej na terenie, gdzie pracowały w zaadaptowanych na ten cel obiektach. Na potrzeby największych oddziałów roboczych budowano nowe baraki, niekiedy także towarzyszącą im infrastrukturę (osobną kuchnię i magazyny, sanitariaty itd.).

Prace przy budowie dróg w jednej z miejscowości w regionie, 1941 / ze zbiorów Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych

Jeńcy przy kopaniu jednego ze stawów rybnych, 1941 / ze zbiorów Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych

Jeńcy pielęgnujący ogród warzywny na terenie obozu, 1941. Ziarna niezbędne do założenia ogrodu otrzymali w paczkach od Czerwonego Krzyża / ze zbiorów Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych

Warunki funkcjonowania jeńców w oddziałach roboczych były uzależnione od rodzaju pracy, do jakiej byli oni skierowani, dostępnej infrastruktury, a także od nastawienia pracodawcy (np. gospodarza czy właściciela fabryki). W większości przypadków niewielkie oddziały jeńców brytyjskich pracujące na roli nie narzekały na wyżywienie – zwykle więźniowie mieli dostęp do lepszych produktów niż ich koledzy w macierzystych obozach. Nie była to jednak norma. Z zachowanych relacji przynajmniej kilku osób pracujących w komandach roboczych Stalagu XXI B/H Thure wynika, że sytuacja żołnierzy brytyjskich w niewoli była niekorzystna właśnie ze względu na niedobory jedzenia i brak jego urozmaicenia. W drugiej połowie 1941 r. racje żywnościowe jeńców miały opierać się głównie na brukwi i z tego powodu byli oni zmuszeni do samodzielnego szukania pokarmu na polach. Dlatego ważną rolę w ich obozowym życiu odgrywały nadsyłane przez organizacje czerwonokrzyskie paczki. Ten przywilej gwarantowały postanowienia konwencji genewskiej z 1929 r. Regularne dostawy paczek czyniły życie jeńców o wiele znośniejszym.

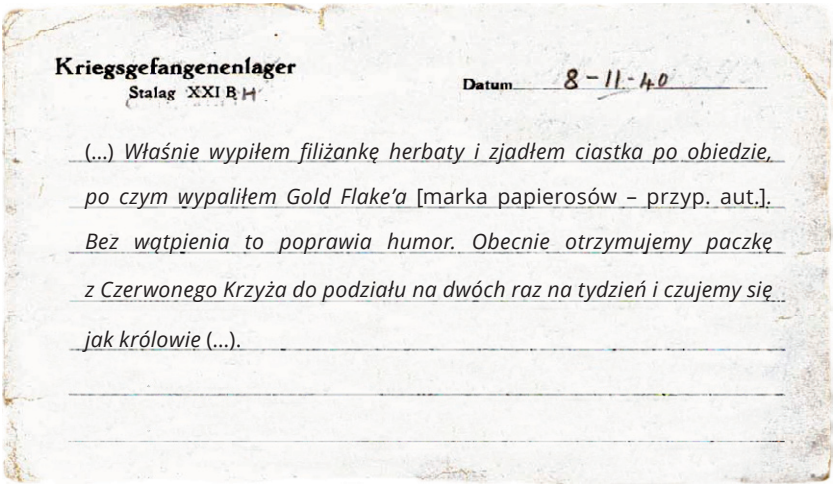

Kriegsgefangenenlager
Stalag XXI B/H

Datum 8-11-40

(...) *Właśnie wypiłem filiżankę herbaty i zjadłem ciastka po obiedzie, po czym wypaliłem Gold Flake'a* [marka papierosów – przyp. aut.]. *Bez wątpienia to poprawia humor. Obecnie otrzymujemy paczkę z Czerwonego Krzyża do podziału na dwóch raz na tydzień i czujemy się jak królowie* (...).

Fragment listu jednego z jeńców wojennych
z komanda roboczego nr 23 Stalagu XXI B/H Thure z 11 maja 1941 r.

Paczki z Czerwonego Krzyża poza jedzeniem (konserwami, herbatnikami itd.) zawierały takie produkty jak erzace kawy i herbaty, czekoladę oraz papierosy, które nie były łatwo dostępne ani w obozowej kantynie, ani poza obozem. Nie tylko dlatego, że było to zakazane, ale także dlatego, że produktów tych najzwyczajniej brakowało na rynku. Z tego powodu w wielu obozach (również w Turze) kwitł po cichu handel wymienny między jeńcami a strażnikami obozowymi, ale też (na co niejednokrotnie przymykali oczy sami wartownicy) z okoliczną ludnością.

Dla mieszkańców wsi ważnym miejscem był... śmietnik obozowy. Trafiały tu dobra z czerwonokrzyskich paczek, których jeńcy najprawdopodobniej nie byli w stanie przejeść, ale także innego rodzaju użyteczne rzeczy, w szczególności bielizna, którą wyrzucano niejednokrotnie bez prania, po jednorazowym użyciu. Według relacji świadka, turzanie bardzo na tym skorzystali, pozyskując w ten sposób rzeczy często niedostępne, o których w realiach okupacji można było tylko pomarzyć. Z innej relacji świadka można wnioskować, że jeńcy, świadomi panującego pośród mieszkańców niedostatku, intencjonalnie pozbywali się swoich dóbr, by dzielić się nimi w ten sposób z lokalną ludnością.

Zawartość typowej paczki nadesłanej przez jedną z organizacji zrzeszonych w Międzynarodowym Komitecie Czerwonego Krzyża, 1941 / ze zbiorów Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych

Obozowa kuchnia (zorganizowana przez samych jeńców) – w pomieszczeniu tym głównie gotowano wodę do przyrządzenia gorących napojów (erzaców kawy czy herbaty), podgrzewano zupę (z paczek Czerwonego Krzyża) i wydzielano racje chleba przydzielane przez administrację niemiecką, 1941 / ze zbiorów Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych

Obozowy zakład fryzjerski w Stalagu XXI B/H Thure, 1941 / ze zbiorów Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych

Powszechnym zjawiskiem w realiach niemieckich obozów jenieckich w latach II wojny światowej było traktowanie papierosów (nadsyłanych w paczkach z Czerwonego Krzyża) jako podstawowej waluty. I tak na przykład strzyżenie u obozowego fryzjera w Stalagu XXI B/H Thure kosztować miało dwa papierosy. Innym przykładem takiej transakcji jest wymiana po dwa papierosy za sztukę odbitek zdjęć wykonanych w obozie przez strażników dysponujących aparatem fotograficznym.

Swego rodzaju sklepami na terenie obozu były kantyny. Za pomocą tzw. lagergeldów, oficjalnej obozowej waluty, w której za pośrednictwem komendantury jeńcy otrzymywali ekwiwalent żołdu i zapłatę za pracę od niemieckich pracodawców, mogli oni tu nabyć wybrane przedmioty. W kantynie w Turze brakowało, niestety, jedzenia, na co narzekali jeńcy; w sprzedaży były tylko drobne artykuły papiernicze i kosmetyczne.

Transakcja w kantynie, 1941 / ze zbiorów Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych

Jeńcy w obozowej izbie chorych, 1941 / ze zbiorów Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych

Jeńcy byli leczeni w obozowych izbach chorych, czyli wydzielonych pomieszczeniach, wyposażonych zazwyczaj w podstawowy sprzęt i leki. Uzupełnienia pochodziły głównie z darów, zaś personel medyczny najczęściej składał się z przebywających w niewoli sanitariuszy i lekarzy wojskowych. Jeśli była taka możliwość, urządzano osobne gabinety dentystyczne. Część obozów – zazwyczaj te największe – posiadały wydzielone i lepiej wyposażone szpitale jenieckie (*Kriegsgefangenen-Lazarette*). Jednak w większości przypadków – w tym i w Stalagu XXI B/H Thure – jeśli jeniec zachorował ciężej i wymagał wyspecjalizowanej opieki, był transportowany pod strażą do szpitala rezerwowego (*Reserve-Lazarett*), podobnie jak żołnierze niemieccy czy wojskowi urzędnicy, bądź kierowany do najbliższego miasta, do lekarza cywilnego. Najbliższy dla jeńców z Turu szpital rezerwowy znajdował się w Ostrzeszowie (*Schildberg*).

Istotnym elementem życia w obozie była walka z monotonią codziennego dnia. Jeńcy w miarę możliwości prowadzili szereg aktywności, które miały na celu pokonanie nudy, a tym samym przetrwanie trudnego okresu rozłąki z bliskimi oraz rodzinnymi stronami. Czas spędzony w niewoli często wykorzystywano do podniesienia kwalifikacji, ucząc się, a nawet zdając (korespondencyjnie!) egzaminy. Zakładano obozowe biblioteki, do których trafiały książki będące w posiadaniu jeńców bądź nadsyłane przez międzynarodowe organizacje, poza Międzynarodowym Komitetem Czerwonego Krzyża głównie YMCA (Związek Chrześcijańskiej Młodzieży Męskiej), oczywiście po uprzedniej weryfikacji przez niemiecką cenzurę. Wystawiano przedstawienia teatralne, organizowano obozowe orkiestry i chóry, wreszcie angażowano się w działalność sportową czy wydawniczą. W Stalagu XXI B/H Thure jedynie nie wydawano własnego czasopisma.

Obozowa orkiestra Stalagu XXI B/H Thure podczas prezentacji, 1941 / ze zbiorów Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych

Próba orkiestry obozowej Stalagu XXI B/H Thure, 1941 / ze zbiorów Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych

Obozowy chór Stalagu XXI B/H Thure, 1941 / ze zbiorów Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych

Wnętrze sali koncertowej i gier urządzonej w jednym z dobudowanych ceglanych baraków, 1941 / ze zbiorów Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych

Scena amputacji podczas przedstawienia „A Hospital Theatre Scene" wystawionego przez obozowy zespół artystyczny, 1941 / ze zbiorów Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych

Rzadkie zdjęcie prezentujące niemiecki wóz transmisyjny, najpewniej należący do *Gaufilmstelle* (jednostki odpowiedzialnej za kinematografię w okręgu), 1941. Objeżdżał mniejsze miejscowości w regionie oraz obozy jenieckie (w tym Stalag XXI B/H Thure) i wyświetlał propagandowe materiały. Mimo tendencyjnego przekazu, była to odmiana w monotonii codziennego dnia w obozie / ze zbiorów Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych

Skok wzwyż (po lewej) i w dal (po prawej) podczas Dnia Sportu zorganizowanego w Stalagu XXI B/H Thure, 1941 / z prywatnej kolekcji Michaela i Sandry Colley (po lewej) i ze zbiorów Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych (po prawej)

Wnętrze biblioteki i czytelni obozowej, 1941 / ze zbiorów Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych

Bieg sprinterski podczas Dnia Sportu zorganizowanego w Stalagu XXI B/H Thure, 1941 / z prywatnej kolekcji Michaela i Sandry Colley

Mecz w ping-ponga w Stalagu XXI B/H Thure, 1941. W tle widać ogrodzenie z drutu kolczastego / ze zbiorów Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych

Jak w większości innych obozów jenieckich, i w Stalagu XXI B/H Thure bardzo popularna była piłka nożna, 1941 / ze zbiorów Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych

Podsumowanie

Z perspektywy całej wojny – w tym innych, o wiele większych, obozów – historia Stalagu XXI B/H Thure może wydawać się niewiele znaczącą. Faktem jest, że istniał on zaledwie nieco ponad 10 miesięcy, był też jednym z najmniejszych stalagów w całej Rzeszy Niemieckiej. Mimo wszystko należy pamiętać, że choć nie osadzono tu tysięcy jeńców, a warunki były dość znośne (nie odnotowano żadnej ucieczki, nie są znane żadne przypadki znęcania się wartowników nad jeńcami ani znaczące uchybienia względem zapisów konwencji genewskiej z 1929 r., regulującej traktowanie jeńców wojennych), jest to kolejny przyczynek do historii niewoli w latach II wojny światowej, naznaczony tęsknotą spowodowaną rozłąką z miejscem pochodzenia i niepewnością co do przyszłości. To historia walki z monotonią dnia i permanentnym ograniczeniem wolności. To też przykład historii poszczególnych mężczyzn, zwykle w sile wieku, których służba wojskowa rzuciła z dala od domu i którzy siłą rzeczy związali mały fragment swojego życia z nieznanym sobie regionem – w tym wypadku Turem i jego najbliższą okolicą.

Współczesne ujęcie budynku byłej mleczarni, w której urządzono kwatery dla jeńców, 2020 / fot. Paweł Dobies

Współczesne ujęcie budynku, w którym mieściła się komendantura obozu, 2020 / fot. Paweł Dobies

Współczesne ujęcie byłego głównego placu obozowego; w tle budynek wzniesiony przez jeńców z przeznaczeniem na kwatery, 2020 / fot. Paweł Dobies

Introduction

Tur is a village with just over 1,000 inhabitants (according to data from 2011) situated in Nakło County, in the Kuyavian-Pomeranian voivodeship. It lies on the river Noteć, the largest tributary of the Warta, in the south-western part of the region, between road 246 and road 5, five miles north of Szubin and just over twelve miles west of the centre of Bydgoszcz, the biggest urban conurbation in the voivodeship.

It is the river Noteć itself which is associated with the earliest known reference to Tur. It states that in 1337, King of Poland Casimir the Great gave permission to build a river crossing in the village – at that time the area was swampy and heavily forested. The name itself refers to a large, old, now-extinct mammal – the auroch, in Polish *Tur (Bos primigenius).*

Tur was awarded a town charter three times in the 16th century, although nothing actually came of it. Later on, it became one of many aristocratic villages in the region. As a result of the First Partition of Poland (1772), Tur found itself in the Kingdom of Prussia and it was only in 1919 that this area became part of the Republic of Poland, which had been reborn after the World War I.

Tur's main development occurred in the 19th century. At this time a whole range of new farms (as a result of German colonisation) and industrial plants arose, including a sawmill, glassworks, three mills and two granaries, an oil mill, brickyard, dairy, cheesemakers, as well as a restaurant with a vineyard, a colonial shop and a bank. While Tur had just 68 inhabitants in the 1830s, in 1910 it had 800.

A postcard showing the courtyard, school, a fragment of a bridge over the Noteć river, mills, as well as a farm, around 1910 / from the collections of the Muzeum Ziemi Szubińskiej, Szubin, Poland

Other pictures of the most important buildings in Tur: the bridge and mill over the Noteć river, dairy, school, and the buildings on the main street, around 1912 / from the collections of the Muzeum Ziemi Szubińskiej, Szubin, Poland

Tur is not a well-known place. In historical sources, and usually regional ones at that, it normally appears with reference to the afore-mentioned glassworks, which had been in operation since 1842. Since 2012, a modest exhibition about it has been on shown in the village community centre. Employees of the Muzeum Ziemi Szubińskiej in Szubin were involved in creating the exhibition, as well as the inhabitants of Tur and representatives of the glassworks itself.

There is one further episode in Tur's long history that makes it stand out and is the reason why – paradoxically – we might hear this place's name (as *Thure*) in foreign, not domestic, papers and historical sources. What we are referring to is the German Prisoner of War Camp Stalag XXI B/H Thure which operated in the village from 1940 to 1941. In the short period of its existence, hundreds of prisoners of war, largely British, were kept here.

The case of Tur can be seen as an illustration of a wider problem – which is a challenge – the lack of studies and, as a consequence, the lack of attempts to popularise the history of prisoners of war during World War II. At the same time, it is an integral part of the history of our towns, and knowledge about it will undoubtedly help raise awareness about local history and strengthen local identity. Despite the fact that 70 years have passed since the end of World War II, relatives of the former prisoners of war still travel to Poland to find the place where their ancestors were held in captivity by the Germans.

This popular science paper is a modest attempt to not just organise the available simplified knowledge about the functioning of the Stalag XXI B/H Thure prisoner of war camp, but also to fill in the missing gaps. It is the result of research (also concerning other camps in the region) conducted by the Polish-American Foundation for the Commemoration of POW Camps in Szubin. Thanks to support from a wide range of people and institutions, it has been possible to find a few sources, which had not been used in the material on this topic before, and also to obtain a new report from one of the witnesses.

With regards to the considerable simplification and incomplete nature of the existing source base, key material for presenting the living and working conditions at the Stalag XXI B/H Thure turned out to be the notes of one British prisoner, Private John Dale Chew. In addition, the publication uses photographs illustrating everyday life in the camp, along with captions, which come from his collections.

The publication would not have been able to appear in this form without the help of the following: Dr Violetta Rezler-Wasilewska, the Director of the Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland; Elżbieta Góra, Manager of the museum's Department of Conservation and Collections, as well as her employee Piotr Jedorowicz; Kamila Czechowska, Director of the Muzeum Ziemi Szubińskiej, Szubin, Poland; Szymon Borowiak, Mayor of Tur, as well as Paweł Wypych, both from the Association for the Development of Tur ('NASZ TUR'); Kazimierz Nosal, historical witness, Martin Chew, the son of a former prisoner of war at Stalag XXIB/H Thure, the aforementioned Private John Dale Chew; Michael and Sandra Colley, relatives of a former prisoner of war at Stalag XXIB/H Thure; Bomber Edward James Bird; Dr Daniel Palmieri and Sabine Haberler Kreis from the archives of the International Red Cross Committee in Geneva.

Prisoners of War in the 21st military district in the period 1939–41

In September 1939, as the Wehrmacht was taking over successive areas of the Wielkopolska (Greater Poland) region, transit camps started to appear, to which not only captured prisoners (soldiers) were sent, but also civilians. Alongside military structures, the camps were also set up by police and SS (*Schutzstaffel der NSDAP, Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* – literally 'Protection Squadron of NSDAP'; a paramilitary party organization subordinated to the National Socialist German Workers' Party) infrastructure, including the criminal organisation Volksdeutscher Selbstschutz run by SS officers, whose members were responsible for a wide range of organised, 'wild' executions of Polish and Jewish people in 1939–40.

The systematic establishment of prisoner of war camps in the Wielkopolska region by the German administration actually started in the third week of September.

Camps were converted, for example, from occupied Polish barracks (Jarocin, Krotoszyn), country estates (Komarowo, Młyniewo), factories (Wągrowiec) and juvenile detention centres (Antoniewo, Szubin). The biggest one (officially for 6,000 soldiers) in Wielkopolska in the second half of September and the start of October 1939 was the camp at the military training area in Biedrusko, which had the function of a central prisoner of war camp. In fact, they were all transit camps.

The German military administration faced a big challenge at the end of September and the start of October. Following the capitulation of Warsaw and Modlin, thousands of Polish prisoners of war arrived in the area controlled by military command Poznań (*Militärbefelshaber Posen*). By 4th October, around 47,000 of them had already arrived in the region managed by the German military administration (unit of the temporary local administration of the Wehrmacht). Five days later this number had fallen – some of the prisoners had been sent on further into the Third Reich, while others had been released from captivity (for example as *Volksdeutsche*, who served in the Polish army

as Polish citizens, and later were verified as being German). However, there were still 40,400 people left in the camps (of which there were 40,261 privates and non-commissioned officers, 136 officers and 3 army officials).

On 26th October 1939, as in the neighbouring regions, new field administrative units of the Wehrmacht were formed alongside new public administration, police, SS or party infrastructure. The *Reichsgau Posen* district (called *Reichsgau Wartheland* from the end of January 1940) overlapped fully with the 21st military district (*Wehrkreis*), whose headquarters were in Poznań.

The first permanent prisoner of war camps in the 21st military district were created in December 1939 and January 1940 – in Antoniewo and Szubin. They were created out of temporary locations, which had been in place since September or October, and were identified respectively as Stalag XXI B1 (also: Stalag XXI B/A) Schokken and Stalag XXI B2 (also: Stalag XXI B/Z) Schubin. This unusual name, which was not found anywhere else in later years, was probably due to the fact that they were the first subsidiaries of a main prisoner of war camp, for the whole of the Third Reich.

The process of crystallising the structures of prisoner of war camps in the 21st military district lasted until the end of 1940; in the meantime, some of the Polish prisoners of war had been sent, largely in early spring, to camps located further in the Third Reich. Prisoners of war from Western European countries were brought in to replace them (mostly in the summer), from Belgium, France and Great Britain. In the summer and early autumn of 1941, a large number of Soviet prisoners of war were also transported into the district. Due to the lack of sources it is not possible to precisely find out how the number of soldiers held in captivity in the 21st military district changed up until 1941.

In January 1940 the temporary camp in Ostrzeszów (Stalag XXI A Schildberg) was converted into a permanent prisoner of war camp, and the camp in Poznań (Stalag XXI A/Z Posen) was converted into its subsidiary camp. In June 1940, the camp in Komarów by Wolsztyn was changed into a permanent camp (Stalag XXI C Wollstein). A subsidiary camp arose in Grodzisk Wielkopolski (Stalag XXI C/Z Grätz).

In the summer of 1940 further changes occurred in the structure of the camps in Wielkopolska. In August the existing camp in Szubin gained the status of a main camp

(Stalag XXI B/H Schubin), and the camp in Antoniewo was assigned as a subsidiary to it (Stalag XXI B/Z Schokken). This did not last long, however, as due to the influx of larger number of officers, the camp in Antoniewo changed its status to become an Oflag (Oflag XXI A Schokken). In the wake of this, alongside the existing Stalag, a second camp for officers was created in Szubin in September 1940 – Oflag XXI B Schubin.

In August 1940 the Stalag XXI D Posen was also opened, making it independent from its former parent camp in Ostrzeszów.

Before new camps were opened in light of the inflow of Soviet prisoners of war in the summer of 1941, such as Stalag 301 Schieratz and Stalag Luft 2 Litzmannstadt, followed by another wave of changes in the system of the camps in the 21st Military District, two further camps were made independent – Stalag XXI E Grätz, previously a subsidiary of the camp in Komarów by Wolsztyn and prior to that, in December 1940, a completely new camp – in Tur.

Stalag – commonly-used abbreviation of *Stammlager für kriegsgefangene Mannschaften und Unteroffiziere*, a permanent camp for privates and non-commissioned officers captured during war. The camp sometimes had subsidiaries (*Zweiglager*), and usually a network of work detachments (*Arbeitskommandos*). Officially they were not supposed to hold more than 10,000 prisoners, although in practice this rule was often not observed.

Oflag – a commonly-used abbreviation for *Offizierslager für kriegsgefangene Offiziere*, a permanent camp for officers captured during war. Orderlies were also held here. The officers were not forced to work, and Oflags did not have work detachments. Theoretically they were supposed to hold a maximum of 1,000 prisoners. As the German authorities largely observed the rules of the 3rd Geneva Convention of 1929 with regards to officers (with the exception of Soviet officers), sporting, cultural and artistic life flourished in the Oflags.

Stalag XXI B/H Thure (1940–41)

The establishment of the camp in Tur was forced by the necessity to make space in the Stalag in Szubin for the Oflag created there in August 1940. In the autumn or relatively late in the summer of 1940, work began on preparing the required infrastructure in Tur. Although it was expected to have capacity to hold 750 prisoners of war, by the end of November there were rooms for 190. In addition, offices for the military headquarters, as well as facilities (toilets and showers, kitchen with a mess hall, warehouses, etc.) were also ready.

The commandant of the camp was Major Ruchn. The guard crew (excluding administrative personnel) was probably not greater than one company of soldiers and came from one of the national rifle battalions (as was the case in the other prisoner of war camps in the region), a unit made up of older Germans.

On 3rd December 1940, the existing Stalag XXI B Schubin was finally officially moved to Tur, thereby creating Stalag XXI B/H Thure. The camp in Szubin (Stalag XXI B/Z Schubin) became its subsidiary, which was larger because more soldiers were held there. In Tur itself, there were around 500 prisoners at the start of 1941. It is not certain whether the intended number of prisoners (around 600-700) were ever held in Tur. At the latest in the second half of 1941, the number of prisoners had dropped to around 220.

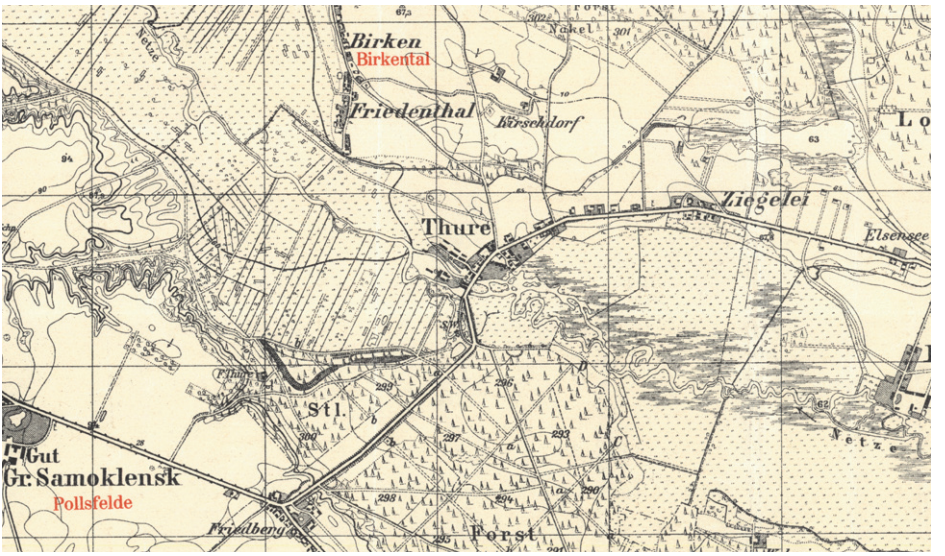

Fragment of a German topographical map showing Tur (*Thure*) and the surrounding area, 1940 / sheet 2972, Schubin, 1940, from the collections of the Faculty of Geography, Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland, after: mapy.amzp.pl

Prisoners of war interned at Stalag XXI B/H Thure in 1941
(including those held at Stalag XXI B/Z Schubin and its work detachments)

1941	British prisoners	French prisoners	Serbian prisoners *	TOTAL
28th February	4333	-	4	4337
31st March	4057	-	4	4061
1st May	3055	-	3	3058
1st June	2871	-	3	2854
1st July	1219	-	-	1219
1st October	1119	50	-	1169

* officers only

The camp eventually took over a core part of the village (work on constructing extra buildings and the adaptation of existing ones continued into 1941). The structure took on the shape of a deformed pentagon, with the longest side less than 440 yd. The camp had a double perimeter fence, 10 ft high, with barbed wire, between which there were paths for the guards. Two guard towers were also erected, which were situated at the two opposite ends of the camp. The main gate was located opposite the headquarters, which were situated in the building currently belonging to a branch of the Polish Post Office.

Legend

1. Entrance gate
2. Military headquarters
3. Camp commandant's house
4. Dormitory
5. Barracks built by the prisoners
6. Barracks for the guards
7. Mess hall
8. Infirmary
9. Double-fence with barbed wire
10. Guard towers
11. Well
12. School
13. Location of the future residential estate (so-called Little Berlin 'Berlinek')

The prisoners' quarters were set up in an old dairy – the biggest building in the village with a durable structure, which had been left empty due to a fire. In one of the reports, it was called a 'large dormitory'. In addition, the prisoners themselves built several brick barracks, which were connected to the mains electricity network (during the interwar period, as well as World War II, Tur was not electrified; electricity was supplied to the prisoner's rooms and the camp administration buildings by two generators especially brought in for that purpose). One of the buildings used as living quarters was rebuilt and repurposed as a hospital. Others were converted into a camp canteen (a kind of camp shop where everyday items could be purchased), a theatre, games room and a small library with a reading room. Thanks to the placement of water cisterns on the roof of one of the buildings, the toilets and showers had running water. The prisoners also dug a 165 ft well in the camp.

A picture probably showing the building of a well at Stalag XXI B/H Thure, 1941. The fence with barbed wire and the positioning of the camp in the middle of the village can be clearly seen / from the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland

A group of prisoners at Stalag XXI B/H Thure, 1941. In the background the building currently home to the Polish Post Office can be seen, which in 1940–41 functioned as the military headquarters of the camp / from the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland

A general view of the main camp square; in the background the barracks built by prisoners in 1941 for living quarters. The building is located in the center of the village to this day and still has a residential function / from the archives of the International Red Cross Committee, Geneva, Switzerland (ICRC Archives (ARR) / 1941.09.16 / War 1939-1945. Thure. Stalag XXI B/H prisoners of war camp. Global view. / ICRC Photo Library V-P-HIST-02274-02)

A boxing match during Sports Day, organised in the camp in the summer of 1941. In the background there is the partially incinerated dairy, the interior of which was adapted into living quarters for prisoners in 1940 / from the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland

In 1940–41, both camps (Tur and Szubin) had a 'British' character. This was because the prisoners there were almost exclusively British, having been captured in France and Norway.

'British' prisoners – soldiers (citizens) of both Great Britain, as well as the British Commonwealth (this name was used until 1949, currently it is the Commonwealth). The second category includes soldiers from Canada, Australia, New Zealand, Africaners (citizens of South Africa) and Indians.

It was only in the autumn of 1941 when a few dozen French prisoners appeared for a short time. Previously, a couple of Serbian officers had been held at the camp (despite the fact that officially it was a Stalag camp, intended for privates and non-commissioned officers) for a few months.

Prisoner of War roll call in the camp, 1941. The prisoners were divided into three companies, which had to roll calls every day (at morning and in the evening) in the main square of the camp. Sometimes the assemblies lasted hours, despite rain or snow / from the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland

Prisoners of war at Stalag XXI B/H, 1941 / from the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland

Military headquarters – the 'heart' of the camp, whose status directly determined where the camp was positioned within the structures of the German prisoner of war camps: its construction, liquidation, relocation or change of function. The location of the camp complex compared to the military headquarters was also key. If it was directly by or on the camp premises, the camp gained the status of a main or parent camp (*Hauptlager*). If it was located outside of the camp, it was an auxiliary camp (*Teillager*). And if it was located outside of the town where the camp was, it was called a branch or subsidiary camp (*Zweiglager*).

Stalag XXI B/H Thure existed for less than a year. On 15th October 1941, its military headquarters were sent to the northern section of the Eastern front (under the control of Army Group North – *Heeresgruppe Nord*). There, on 28th April 1942, in a place called Tapa, modern-day Estonia, it was converted into permanent Stalag 381, intended for Soviet prisoners.

Most of the remaining prisoners in Tur were relocated to Stalag XXI D Posen or to its work detachments. From autumn 1941, there were no prisoners of war permanently held in the village. The infrastructure left behind by the Stalag (in particular the old dairy building) was used by a small factory, which produced bearings for the arms industry of Nazi Germany. Locating a production site in a small, agricultural village, albeit in a convenient place for the supply chain, was one of the effects of relocating, and at the same time splitting, the production of armaments between lots of sites located in smaller towns and villages, which were less at risk of Allied bombing attacks than large production sites. According to the surviving reports, German settlers were employed at the plants – so-called Volksdeutsche brought in from the Black Sea (*Schwarzmeerdeutsche*) to the Reichsgau Wartheland. The estate of houses built by these settlers is still called Little Berlin (*Berlinek*) to this day.

The decision to liquidate the camp was a derivative of the changes taking place at that time in the whole of the 21st military district, i.e. the creation of one main Stalag for the whole region, while at the same time the keeping (expanding) the Oflags. This situation was different to that in the neighbouring 20th military district, where Stalags clearly dominated and there was not a single Oflag, due to the different structure of industry there.

In July 1941, there were around 20,000 prisoners of war in the whole of the 21st military district, while two months later there was probably not more than around 5-6,000.

Camp life

Prisoners of war – those below the rank of sergeant – worked both on the site of the camp, and outside. At first they worked on the construction of new buildings and furnishings. They were then sent to workshops: shoemaking, tailoring, carpentry and metalworking. Their priority was to do work for the camp (repairing shoes and clothes).

Camp shoemaking workshop (left) and tailoring workshop (right), 1941 / from the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland

To diversify their diet, the prisoners often planted and looked after small gardens within the camp. That was also the case in Tur. On the other hand, at least three work detachments (*Arbeitskommandos*) worked outside the camp. They built and repaired roads, dug drainage canals and fishponds, were used to help with agricultural work and to clear the roads of snow.

Carpentry workshop (left) and metalworking workshop (right), 1941 / from the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland

Work detachments (or divisions) – separate groups of prisoners of war who lived permanently outside the camp, intended mostly to perform one specific task (e.g. work at a particular plant or farm, building a specific object, etc.). They usually consisted of a dozen to several dozen prisoners, although there were much larger groups of even up to a few hundred prisoners. The smaller detachments were usually accommodated where they were working, in buildings which had been adapted for that purpose. For the needs of larger work divisions, new barracks were usually built, often along with the necessary infrastructure (such as a separate kitchen and warehouse, toilets, showers, etc.).

Work on constructing a road in one of the towns in the region, 1941 / from the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland

Prisoners digging one of the fishponds, 1941 / from the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland

Prisoners working on the vegetable patch at the camp, 1941. They received the seeds necessary to plant the garden in packages from the Red Cross / from the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland

The conditions of prisoners in the work divisions depended on the type of work, the available infrastructure, as well as the attitude of the employer (e.g. the farm or factory owner). In most cases, small groups of British prisoners working in this role did not complain of malnutrition – usually they had access to better products than their colleagues in the main camps. This was not, however, the norm. The surviving reports of at least a few people working in the work detachments of Stalag XXI B/H Thure show that the situation of British soldiers in captivity was not good, precisely because of the lack of food and lack of its diversity. In the second half of 1941 the food rations were said to be mainly based on swede and as a result the prisoners were forced to look for food themselves in the fields. Therefore, the packages sent by the Red Cross played an important role in camp life. This privilege was guaranteed by the rules of the Geneva Convention of 1929. The regular supply of packages made life for the prisoners all the more bearable.

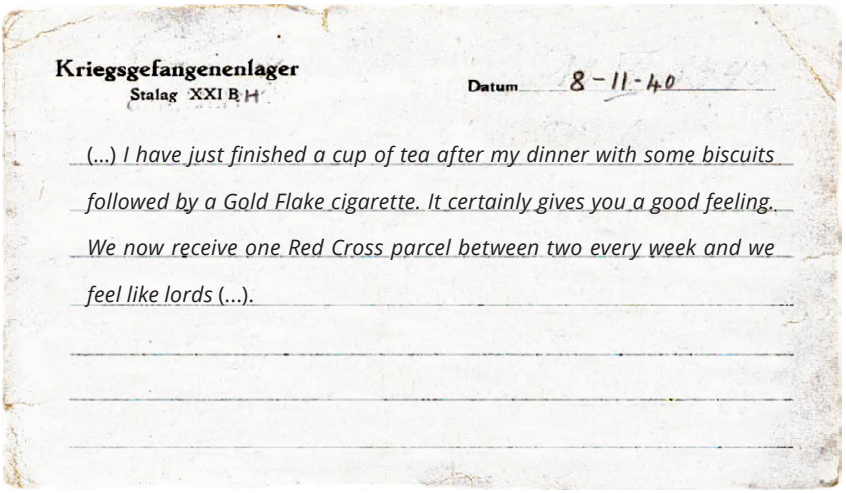

Kriegsgefangenenlager
Stalag XXI B/H

Datum 8-11-40

(...) *I have just finished a cup of tea after my dinner with some biscuits followed by a Gold Flake cigarette. It certainly gives you a good feeling. We now receive one Red Cross parcel between two every week and we feel like lords* (...).

Fragment of a letter by one of the prisoners of war
from work detachment no. 23 Stalag XXI B/H Thure, 11th May 1941

Apart from food (canned goods, biscuits, etc.) the Red Cross packages also contained things like ersatz coffee and tea, chocolate and cigarettes, which were not easy to get hold of at the camp mess hall or from the outside. This was not only because it was not allowed, but also because there was also a lack of these products on the market in general. As a result, in many camps (including Tur) there was a secret trade between prisoners and the camp guards, and also with the local population (which the guards sometimes closed their eyes to).

For the inhabitants of the village, an important place was the camp ... waste site. Here they could find products from Red Cross packages, which the prisoners were probably unable to eat, as well as other kinds of useful things, in particular underwear that was sometimes thrown away without washing, after just being worn once. According to a witness report, the people of Tur made good use of these things, in that way obtaining items which were often unavailable, and they could only dream of during the occupation. Other witness reports allow us to draw the conclusion that the prisoners intentionally threw away their things to share them with the local population, knowing about the scarcity of these items amongst the locals.

The contents of a typical package sent by one of the organisations affiliated with the International Red Cross Committee, 1941 / from the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland

The camp kitchen (organised by the prisoners themselves) – this room was mainly used to boil water for hot drinks (ersatz coffee or tea), to heat up soups (from the Red Cross) and to ration out the portions of bread provided by the German administration, 1941 / from the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland

The camp hairdresser's at Stalag XXI B/H Thure, 1941 / from the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland

A common occurrence in the realities of German prisoner of war camps during World War II was the use of cigarettes (sent in Red Cross packages) as a basic form of currency. For example, haircuts with the camp hairdresser at Stalag XXI B/H Thure were said to cost two cigarettes. Another example is the exchanging of two cigarettes to get a copy of a photo taken by one of the guards who had a camera.

The canteens functioned as a kind of shop. Using so-called *Lagergeld*, the official camp money, which the prisoners received via the military headquarters as a form of payment for their work for German employers, they were able to obtain selected items. In the canteen in Tur, unfortunately, there was no food, which the prisoners complained about; there were only a few stationery and cosmetic articles available.

A transaction in the canteen, 1941 / from the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland

Prisoners in the camp infirmary, 1941 / from the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland

Injured or ill prisoners were treated at the camp infirmary, which were separate rooms usually provided with basic equipment and medicine. The supplies were supplemented mainly by donations, while the medical personnel usually comprised military doctors and orderlies held in captivity. Where possible, a separate dentist's office was set up. Some of the camps – usually the largest ones – had separate and better-equipped hospitals for prisoners (*Kriegsgefangenen-Lazarette*). However, in most cases, including that of Stalag XXI B/H Thure, if a prisoner got ill often and required specialist care, he was transported under armed guard to a reserve hospital (*Reserve-Lazarette*), like German soldiers or army officials, or alternatively was forwarded to a civil doctor in the nearest town. The closest reserve hospital for prisoners in Tur was in Ostrzeszów (*Schildberg*).

A key part of life at the camp was the struggle with the monotony of everyday life. Where possible, prisoners organised a range of activities intended to overcome the boredom, and also help them survive this difficult time away from their close friends and family. The time spent in captivity was often used to improve their qualifications, to learn, and even to take exams (remotely!). Camp libraries were set up, which held books owned by the prisoners or supplied by international organisations – apart from the International Red Cross Committee, this was mainly the YMCA (Young Men's Christian Association), of course, after the books had been verified by the German censorship authorities. Theatre performances were put on, camp orchestras and choirs were organised, and there were also sports activities and publishing. At Stalag XXI B/H Thure they only lacked their own magazine.

The camp orchestra of Stalag XXI B/H Thure during a presentation, 1941 / from the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland

A camp orchestra rehearsal at Stalag XXI B/H Thure, 1941 / from the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland

The camp choir of Stalag XXI B/H Thure, 1941 / from the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland

Interior of the concert and games hall, set up in one of the extended brick barracks, 1941 / from the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland

An amputation scene during a performance of 'A Hospital Theatre Scene' put on by the camp artistic team, 1941 / from the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland

Rare picture showing the German broadcasting van, probably belonging to the *Gaufilmstelle* (the unit responsible for cinematography in the district), 1941. It travelled around smaller towns in the region and to prisoner of war camps (including Stalag XXI B/H Thure) and broadcast propaganda material. Despite the biased message, it was a change from the monotony of everyday life at the camp / from the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland

High jump (left) and long jump (right) during the Sports Day organised at Stalag XXI B/H Thure, 1941 / from the private collection of Michael and Sandra Colley (left) and from the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland (right)

Interior of the camp library and reading room, 1941 / from the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland

A sprint race during the Sports Day organised at Stalag XXI B/H Thure, 1941 / from the private collections of Michael and Sandra Colley

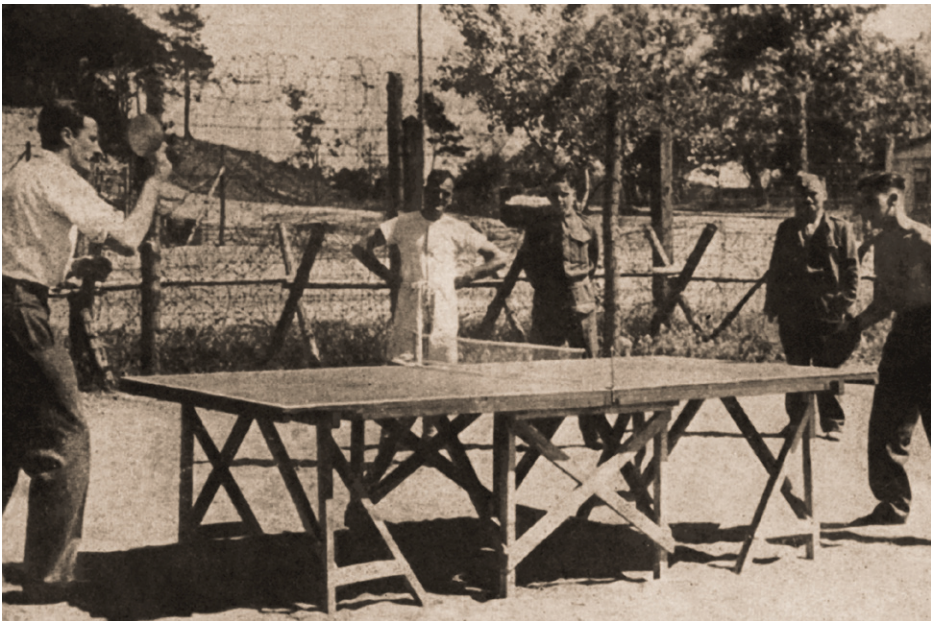

Table tennis match at Stalag XXI B/H Thure, 1941. In the background you can see the barbed wire fence / from the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland

As in most other prisoner of war camps, football was also very popular at Stalag XXI B/H Thure 1941 / from the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland

Summary

In the context of the whole war – as well as other, much larger, camps – the history of Stalag XXI B/H Thure might seem insignificant. The fact is that it only existed for just over 10 months, and it was also one of the smallest Stalags in the whole of Nazi Germany. Despite all of that, it should be remembered that although it did not hold thousands of prisoners, and the conditions were fairly bearable (no attempts to escape were recorded, and there are no known cases of guards mistreating prisoners or considerable infringements of the rules of the Geneva Convention of 1929, which regulated the treatment of prisoners of war), it is another example of captivity during World War II, characterised by homesickness due to being separated from home and uncertainty about the future. It is a story of battling monotony and the permanent restriction of freedom. It is also an example of stories of individual men, usually in the prime of their lives, who had been sent a long way from home by the army and inevitably shared a small fragment of their life with a region they did not know – in this case Tur and its surroundings.

A modern picture of the old dairy, which was used as living quarters for prisoners, 2020 / photo by Paweł Dobies

A modern picture of the building which housed the camp military headquarters, 2020 / photo by Paweł Dobies

A modern picture of the former main camp square; in the background you can see a building once built by the prisoners intended for living quarters, 2020 / photo by Paweł Dobies

Źródła / Sources

A. Materiały archiwalne / Archive material

Archiwa Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża w Genewie, Szwajcaria
/ Archives of the International Committee of The Red Cross, Geneva, Switzerland (AICRC):
C SC, Allemagne, WK XXI: Stalag XXI B (Schubin et Thure), 9/21/1940
C SC, Allemagne, WK XXI: Stalag XXI B, 9/16/1941

Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg i.Br: (BA-MA):
/ German Federal Military Archive, Freiburg i.Br: (BA-MA):
RH 12-2/50
RH 53-21/11
RW 6/270
RW 6/450
RW 20-21/14

Źródła pochodzenia ilustracji / Sources of illustration origin:

Centralne Muzeum Jeńców Wojennych
/ Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland

Archiwa Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża w Genewie
/ International Committee of the Red Cross (ICRC) archives, Geneva, Switzerland,

Muzeum Ziemi Szubińskiej im. Zenona Erdmanna w Szubinie
/ Muzeum Ziemi Szubińskiej, Szubin, Poland

Prywatna kolekcja Michaela i Sandry Colley
/ Private collection Michael and Sandra Colley

B. Nagrania dźwiękowe / Audio recordings

Relacja o obozie jenieckim w Turze w latach II wojny światowej Kazimierza Nosala (ur. 1928 r.), 3 IX 2020 (w zbiorach autorów)
/ *Report about the prisoner of war camp in Tur during World War II by Kazimierz Nosal* (born 1928), 9/3/2020 (in the authors' collections)

C. Prasa / Press

Birmingham Daily Gazette, 3/6/1941
The Prosperine Guardian, 10/18/1941

D. Drukowane / Printed

Kobylarz R., Sznotala K., *Wykaz niemieckich obozów jenieckich 1939–1945*, Opole 2010.

Mattiello G., Vogt W., *Deutsche Kriegsgefangenen- und Internierteneinrichtungen 1939–1945. Handbuch und Katalog. Lagergeschichte und Lagerzensurstempel, Bd. 1 – Stammlager (Stalag)*, Koblenz 1986.

Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny, Warszawa 1979.

Tessin G., *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945. Vierter Band: Die Landstreitkräfte 15–30,* Osnabrück 1970.

Zapalec A., *Druga strona sojuszu. Żołnierze brytyjscy w Polsce w czasie II wojny światowej*, Gdańsk 2014.

Żurawski J. W., *Hitlerowskie obozy jenieckie w Wielkopolsce. Część IV,* „Wielkopolskie Wiadomości Filatelistyczne" 1997, No. 32/2, pp. 28–35.

E. Niedrukowane / Non-printed

Chew J. D., *Prisoner of War (1940-1945). Collection of Pte John Dale Chew, 1990* (w zbiorach Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych / in the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War, Łambinowice – Opole, Poland).
Krall P., *Szkic do monografii Turu,* Tur 2020 (w zbiorach autorów / in the authors' collections).

F. Internet

Letters Home by J.D. Chew (https://sites.google.com/site/johnchewpowhistory/home/letters-home; dostęp: 28 VIII 2020)
/ Letters Home by J.D. Chew (https://sites.google.com/site/johnchewpowhistory/home/letters-home; access: 8/28/2020)

Prezentacja atrakcji turystycznej Szklany Tur na stronie miasta Szubina (http://szubin.pl/szklany-tur.html; dostęp: 28 VIII 2020)
/ Presentation of the tourist attraction Szklany Tur (Glass Tur) on the website of the city of Szubin (http://szubin.pl/szklany-tur.html; access 8/28/2020)

O obozie jenieckim w Turze wiedzieli do tej pory nieliczni, głównie Brytyjczycy – byli jeńcy i ich potomkowie. Dzięki tej pracy po informacje na temat jednego z najmniejszych stalagów będą mogli sięgnąć nie tylko mieszkańcy Turu i okolic, ale też wszyscy miłośnicy historii.

Dr Piotr Stanek,
Kierownik Działu Naukowego Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych

Few people, other than its British former prisoners of war and their descendants, have known about the POW camp in Tur. Thanks to this publication, information about one of the Reich's smallest stalags will be available not only to the inhabitants of Tur and its surroundings, but to all history lovers.

Dr Piotr Stanek,
Head of the Research Department of the Central Museum of Prisoners-of-War

ISBN: 978-83-958269-0-0